Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TANNARXNING FUNKSIONAL (ABC) TIZIMLARI AHAMIYATI VA QO‘LLANISH USULLARI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya hisobi kafedrasi o‘qituvchisi

Nurniyozov Feruz Abdurashidovich

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

Buxgalteriya hisobi va menejment fakulteti talabasi

Shukurova Shahinabonu G’afur qizi

Shukurovashahinabonu6@gmail.com

Annotatsiya Mazkur maqolada tannarxni hisoblashning zamonaviy usullaridan biri bo‘lgan funksional yoki faoliyatga asoslangan hisob (ABC – Activity-Based Costing) tizimining nazariy asoslari, iqtisodiy mohiyati hamda amaliy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ushbu tizimning an’anaviy tannarx hisoblash usullaridan farqli jihatlari, korxonalarda resurslardan samarali foydalanishni ta’minlashdagi o‘rni, boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi roli tahlil qilingan. Maqolada ABC tizimini joriy etish bosqichlari, uning afzalliklari va ayrim cheklovlari ham keng yoritilgan.

Annotation This article explores the theoretical foundations, economic essence, and practical significance of Activity-Based Costing (ABC) as a modern cost accounting method. It highlights the differences between ABC and traditional costing systems, emphasizing its role in improving resource efficiency and supporting managerial decision-making. The paper also discusses the stages of ABC system implementation, its advantages, and certain limitations, providing a comprehensive understanding of its application in contemporary enterprises.

Kalit so‘zlar. tannarx, ABC tizimi, faoliyatga asoslangan hisob, xarajatlar tahlili, boshqaruv hisobi, resurslardan foydalanish, iqtisodiy samaradorlik, xarajat drayverlari, strategik qarorlar

Keywords. cost, Activity-Based Costing, cost analysis, management accounting, resource utilization, economic efficiency, cost drivers, strategic decision-making

Kirish Hozirgi globallashuv va raqobat keskinlashib borayotgan iqtisodiy muhitda korxonalar oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va xarajatlarni oqilona boshqarishdan iboratdir. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida mahsulot yoki xizmat narxini belgilashda tannarx ko‘rsatkichining aniqligi hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Chunki noto‘g‘ri hisoblangan tannarx nafaqat korxona foydasining kamayishiga, balki uning bozordagi raqobatbardoshligining pasayishiga ham olib kelishi mumkin. An’anaviy tannarx hisoblash tizimlari uzoq vaqt davomida korxonalarda keng qo‘llanilib kelgan bo‘lsa-da, zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi, xizmat ko‘rsatish sohalarining kengayishi hamda bilvosita xarajatlar ulushining ortib borishi ushbu tizimlarning ayrim kamchiliklarini yuzaga chiqarmoqda. Xususan, umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulotlarga oddiy mezonlar asosida taqsimlash ko‘pincha real iqtisodiy holatni aks ettirmaydi. Natijada ayrim mahsulotlar tannarxi sun’iy ravishda oshirib yoki kamaytirib ko‘rsatiladi, bu esa noto‘g‘ri boshqaruv qarorlariga sabab bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, tannarxni hisoblashning yanada takomillashgan usullarini joriy etish zarurati yuzaga keladi. Bunday zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida funksional yoki faoliyatga asoslangan tannarx hisoblash tizimi — ABC (Activity-Based Costing) tizimi alohida e’tiborga loyiqdir. Ushbu tizim xarajatlarni

mahsulotlarga bevosita emas, balki ularni yuzaga keltiruvchi faoliyatlar orqali taqsimlashga asoslanadi. Natijada xarajatlarning haqiqiy manbalari aniqlanadi va ularni boshqarish imkoniyati kengayadi.

Tannarxni aniq va asosli hisoblash korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi, mahsulot turlarining ko‘payishi hamda bilvosita xarajatlar ulushining ortishi an’anaviy tannarx hisoblash tizimlarining samaradorligini pasaytirmoqda. Aynan shu holat funksional yoki faoliyatga asoslangan tannarx hisoblash tizimi — ABC tizimining amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

ABC tizimi xarajatlarni mahsulot yoki xizmatlarga bevosita bog‘lash o‘rniga, ularni yuzaga keltiruvchi faoliyatlar orqali taqsimlashga asoslanadi. Ushbu tizimga ko‘ra, har bir mahsulotni yaratish jarayoni turli faoliyatlar majmuasidan iborat bo‘lib, aynan shu faoliyatlar resurslarni iste’mol qiladi va xarajatlarni yuzaga keltiradi. Masalan, ishlab chiqarish korxonasida mahsulot tayyorlash jarayoni quyidagi faoliyatlarni o‘z ichiga olishi mumkin: xomashyoni tayyorlash, uskunalarni sozlash, sifat nazorati, logistika va boshqalar. Har bir faoliyat o‘ziga xos xarajatlarni talab qiladi va ular maxsus ko‘rsatkichlar — xarajat drayverlari orqali o‘lchanadi. Shu tariqa, ABC tizimi xarajatlarning shakllanish mexanizmini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi hamda tannarxni hisoblashda yuqori aniqlikka erishishni ta’minlaydi.

ABC tizimini qo‘llash zarurati aynan quyidagi muammolar bilan bog‘liq:

*1.*Bilvosita xarajatlarning noto‘g‘ri taqsimlanishi-An’anaviy tizimlarda umumiy ishlab chiqarish xarajatlari ko‘pincha mehnat soatlari yoki ishlab chiqarish hajmiga qarab taqsimlanadi. Biroq bu usul barcha mahsulotlar uchun bir xil darajada to‘g‘ri natija bermaydi. Natijada ayrim mahsulotlar tannarxi sun’iy ravishda oshiriladi, boshqalari esa past baholanadi.

*2.*Resurslardan samarasiz foydalanish-Korxonalarda qaysi faoliyat ortiqcha xarajat talab qilayotganini aniqlash imkoniyati cheklangan bo‘ladi. Bu esa ortiqcha yoki samarasiz jarayonlarning davom etishiga olib keladi.

*3.*Noto‘g‘ri boshqaruv qarorlari-Tannarx haqidagi noto‘g‘ri ma’lumotlar asosida qabul qilingan qarorlar (narx belgilash, mahsulot assortimentini shakllantirish, investitsiya yo‘nalishlari) korxona foydasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

*4.*Zamonaviy ishlab chiqarish talablariga mos kelmaslik-Avtomatlashtirish va innovatsion texnologiyalar rivojlanishi natijasida bevosita mehnat ulushi kamayib, bilvosita xarajatlar ulushi ortmoqda. An’anaviy tizimlar esa aynan mehnat ko‘rsatkichlariga tayanadi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etishda ABC tizimi samarali yechim sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tizim quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

1.Xarajatlarni aniq taqsimlash
ABC tizimi xarajatlarni real faoliyatlarga asoslangan holda taqsimlaydi. Bu esa mahsulot tannarxining haqiqiy qiymatini aniqlashga yordam beradi.

2.Xarajat drayverlari orqali boshqaruvni takomillashtirish
Har bir xarajatning kelib chiqish sababi aniqlanadi. Masalan, buyurtmalar soni, ishlab chiqarish partiyalari yoki sozlash jarayonlari xarajatlarning asosiy omili bo‘lishi mumkin. Bu esa xarajatlarni boshqarishni osonlashtiradi.

3.Samarasiz faoliyatlarni aniqlash va qisqartirish
ABC tizimi orqali qiymat yaratmaydigan faoliyatlar aniqlanadi va ularni optimallashtirish yoki butunlay yo‘q qilish imkoniyati paydo bo‘ladi.

4.Strategik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash
Tannarx haqida aniq ma’lumotlar mavjud bo‘lganda, korxona quyidagi qarorlarni samarali qabul qilishi mumkin: mahsulot narxini belgilash, foydali va zararli mahsulotlarni aniqlash, ishlab, chiqarish hajmini optimallashtirish, investitsiya yo‘nalishlarini tanlash.

ABC tizimini amaliyotga joriy etish quyidagi izchil bosqichlarni o‘z ichiga oladi: Birinchi bosqichda korxonadagi barcha asosiy va yordamchi faoliyatlar aniqlanadi. Bu jarayon ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishning to‘liq tahlilini talab qiladi. Ikkinchi bosqichda har bir faoliyatga tegishli xarajatlar aniqlanadi va ular guruhlanadi. Bu yerda resurslar (mehnat, materiallar, energiya) asosiy manba sifatida ko‘rib chiqiladi. Uchinchi bosqichda xarajat drayverlari tanlanadi. Bu ko‘rsatkichlar faoliyat hajmini o‘lchashga xizmat qiladi (masalan, buyurtmalar soni, mashina soatlari). To‘rtinchi bosqichda xarajatlar mahsulot yoki xizmatlarga taqsimlanadi. Natijada har bir mahsulotning real tannarxi shakllanadi. Beshinchi bosqichda esa olingan natijalar tahlil qilinadi va boshqaruv qarorlari ishlab chiqiladi.

ABC tizimi sanoat korxonalarida, xizmat ko‘rsatish tashkilotlarida, logistika tizimlarida va hatto davlat sektorida ham keng qo‘llanilmoqda. Masalan, ishlab chiqarish korxonasida bu tizim mahsulot tannarxini aniqlashda, bank tizimida xizmatlar rentabelligini baholashda, logistika sohasida esa tashish xarajatlarini optimallashtirishda qo‘llaniladi.

Shuningdek, ABC tizimi strategik boshqaruv vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. U orqali korxona o‘z faoliyatini chuqur tahlil qiladi, ichki zaxiralarni aniqlaydi va raqobatbardoshlikni oshirish yo‘llarini belgilaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, ABC tizimi nafaqat tannarxni hisoblash usuli, balki korxona faoliyatini kompleks tahlil qilish va boshqarishning zamonaviy konsepsiyasidir. U xarajatlarni aniqlik bilan hisoblash, resurslardan samarali foydalanish va iqtisodiy natijalarni yaxshilash imkonini beradi.Shu bilan birga, tizimni joriy etishda ma’lumotlar bazasini shakllantirish, xodimlarni tayyorlash va dasturiy ta’minotdan foydalanish kabi omillarga alohida e’tibor qaratish lozim. Aks holda, tizimning samaradorligi kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tannarxni aniq va ishonchli hisoblash zamonaviy korxonalar faoliyatida strategik ahamiyatga ega bo‘lgan muhim boshqaruv vositasidir. Ayniqsa, ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi, mahsulot turlarining diversifikatsiyasi hamda bilvosita xarajatlar ulushining ortib borishi sharoitida an’anaviy tannarx hisoblash usullari o‘zining yetarli darajadagi samaradorligini yo‘qotib bormoqda. Shu sababli, faoliyatga asoslangan tannarx hisoblash tizimi — ABC tizimi korxonalar uchun zamonaviy va muqobil yechim sifatida namoyon bo‘ladi. ABC tizimining asosiy ustunligi shundaki, u xarajatlarni yuzaga keltiruvchi omillarni chuqur tahlil qilishga imkon beradi. Bu esa korxonaga nafaqat mahsulot tannarxini aniq hisoblash, balki resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ortiqcha va qiymat yaratmaydigan faoliyatlarni aniqlash hamda ularni optimallashtirish imkonini yaratadi. Natijada korxona ichki zaxiralarini safarbar etish orqali o‘zining iqtisodiy barqarorligini mustahkamlaydi. Shuningdek, ABC tizimi boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqadi. Aniq va ishonchli ma’lumotlar asosida narx siyosatini ishlab chiqish, mahsulot portfelini optimallashtirish, xarajatlarni qisqartirish strategiyasini belgilash hamda investitsiya qarorlarini asoslash imkoniyati kengayadi. Bu esa korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq, ABC tizimini joriy etish jarayoni ma’lum darajada murakkab bo‘lib, u yuqori darajadagi tashkiliy

tayyorgarlikni, aniq va to‘liq ma’lumotlar bazasini hamda malakali mutaxassislarni talab etadi. Shu boisdan, ushbu tizimni amaliyotga tatbiq etishda bosqichma-bosqich yondashuvni qo‘llash, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish va xodimlarning malakasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, ABC tizimi korxonalarning moliyaviy boshqaruvini takomillashtirish, xarajatlarni samarali nazorat qilish va uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Uni amaliyotga keng joriy etish iqtisodiyotning turli tarmoqlarida samaradorlikni oshirishga, resurslardan oqilona foydalanishga hamda milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Kaplan, R. S., & Cooper, R. **Cost and Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance.** Boston: Harvard Business School Press, 1998.

2.Horngren, C. T., Datar, S. M., & Rajan, M. V. **Cost Accounting: A Managerial Emphasis.** 15th Edition. Pearson Education, 2015.

3.Drury, C. **Management and Cost Accounting.** 9th Edition. Cengage Learning, 2018.

4.Atkinson, A. A., Kaplan, R. S., Matsumura, E. M., & Young, S. M. **Management Accounting: Information for Decision-Making and Strategy Execution.** 6th Edition. Pearson, 2012.

5.Cooper, R., & Kaplan, R. S. “Measure Costs Right: Make the Right Decisions.” *Harvard Business Review*, 1988.

6.Hansen, D. R., Mowen, M. M., & Heitger, D. L. **Cornerstones of Cost Management.** 3rd Edition. Cengage Learning, 2016.

7.Garrison, R. H., Noreen, E. W., & Brewer, P. C. **Managerial Accounting.** 16th Edition. McGraw-Hill Education, 2018.

8.Blocher, E. J., Stout, D. E., Juras, P. E., & Smith, S. D. **Cost Management: A Strategic Emphasis.** 7th Edition. McGraw-Hill, 2019.

9.O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. **Boshqaruv hisobi fanidan o‘quv qo‘llanma.** Toshkent, 2020.

10.Saidov, S. **Boshqaruv hisobi va tannarxni hisoblash.** Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2019.

11.Qodirov, A. **Korxonalarda xarajatlar hisobi va tahlili.** Toshkent, 2021.

12.Internet manbalari:

- www.sciencedirect.com
- www.researchgate.net
- www.accountingtools.c